

KAVANYISA KA 11

MITIRHO YA VUSIRHELERI

Milawu ya mafumelo

198. Milawu leyi landzelaka yi fuma nsirhelelo wa rixaka eka Riphabliki -
- Vuhlayiseki bya rixaka byi fanele ku kombisa xiboho xa vanhu va ma – Afrika Dzonga, tanihi vanhu na tanihi rixaka, ku hanya ku ringana, ku hanya hi ku rhula na ntwanano, ku ntshunxeka eka ku chava na ku lava vutomi byo antswa
 - Xiboho xo hanya hi ku rhula na ntwanano swi sivela MaAfrika Dzonga wahi na wahi ku tinghenisa eka nyimpi ya matlhari, laha ndzeni ka tiko kumbe ematikweni ya misava, handle ka loko swi nyikiwile/hlamuseriwile hi ku landza Vumbiwa kumbe milawu ya tiko.
 - Vuhlayiseki bya rixaka byi fanele ku landzeleriwa hi ku landza nawu, ku katsa nawu wa le handle
 - Vuhlayiseki bya rixaka byi fambisiwa hi vulawuri bya Palamende na bya huvonkulu ya rixaka.

Ku tumbuluxiwa, mavumbiwelo na matikhomelo ya mitirho ya vsirheleri

199. (1) Mitirho ya vsirheleli bya Riphabliki byi vumbiwa hi vuthu rin'we ra vsirheleri, vukorhokeri byin'we bya maphorisana vukorhokeri byihi na byihi bya vunhlorhi lebyi nga tumbuluxiwa hi ku landza Vumbiwa.
- Vuthu ra vsirheleri hi rona ntsena vuthu leri nga le nawini laha Riphabliki.
 - Handle ka Mitirho ya vsirheleri leyi simekiweke hi ku landza Vumbiwa, minhlangano ya tinyimpi kumbe vukorhokeri swi nga tumbuluxiwa ntsena hi ku lamdza milawu ya tiko.
 - Mitirho ya vsirheleri yi fanele ku longoloxiwa no lawuriwa hi milawu ya rixaka.
 - Mitirho ya vsirheleli yi fanele ku tirha hi, naswona yi fanele ku dyondzisa no lava swirho swa yona leswaku swi tirha, hi ku landza Vumbiwa na nawu, ku katsa nawu wa le handle wa xintu na mintwanano ya le handle leyi bohaka eRiphabliki.
 - Ku hava xirho xa mitirho ya vsirheleri xi nga landzelelaka xileriso lexi nga ri ki enawini.

- (7) A ku na mitirho ya vusirhelerii, kumbe swirho swa yona,swinga, eka ku tirha mitirho ya swona swi nga -
- (a) susumetaka ku tsakela ka nhlango wo karhi wa tipolitiki lowu nga le nawini ku ya hi Vumbiwa; kumbe
 - (b) ku yisa emahlweni ku tsakela ka nhlango wa tipolitiki.
- (8) ku nyika mpfumelelo eka mintoloveloo yo tirha swi va erivaleni na vutihlamuleri, tikhomiti ta minhlango nyingi ePalamende, yi va na mpfumelelo wa mitirho ya vuhlayiseki hi ndlela leyi bohiweke hi Palamende ya rixaka kumbe milawu na swileriso swa Palamende.

Vusirheleri

Vuthu ra vusirheleri

200. (1) Vuthu ra vusirheleri ri fanele ku vumbiwa na ku fambisiwa tanihi leri nga tshinyiwa.
- (2) Xikongomelo-nkulu xa vuthu ra vusirheleri i ku yimelela no sirhelela Riphabliki, ku xiximiwa ka mindzilekano ya rona na vanhu va rona, hi ku landza Vumbiwa na hi milawu ya nawu wa matiko ya misava leyi lawulaka ku tirhisiwa ka tihanyi hi mavuthu.

Vutihlamuleri bya swa tipolitiki

201. (1) Xirho xa Khabinete xi fanele ku va na vutihlamuleri bya vusirheleri.
- (2) I Presidente ntsena, tanihi nhloko ya havonkulu ya rixaka, la nga nyikaka matimba yo tirhisa vuthu ra vusirheleli –
- (a) hi ku tirhisana na Mitirho ya Maphorisa;
 - (b) ku sirhelela Riphabliki; kumbe
 - (c) ku hetisisa swilaveko swa rixaka.
- (3) Loko vuthu ra vusirheleri ri tirhiseriwa xikongomelo xihhi na xihhi lexi vuriwaka eka xiyengentsongo xa (2), Presidente u fanela ku tivisa Palamende, hi nkarhi wolowo na hi vuxokoxoko lebyi faneleke, bya -
- (a) swivangelo swo tirhisiwa ka vuthu ra vusirheleri;
 - (b) ndhawu yihhi na yihhi laha vuthu ri tirhisiwaka kona;
 - (c) nhlayo ya vanhu lava khumbekaka; na
 - (d) nkarhi lowu vuthu ri languteriweke ku va ri tirhisiwa.

- (4) Loko Palamende yi nga hlengeletana eka masiku yo sungula ya nkombo endzhaku ka loko vuthu ra vusirheleri ri tirhisiwa tanihi laha swi languteriwaka eka xiyengentsongo xa (2), Presidente u fanele ku nyiketa mahungu lama laviwaka eka xiyengentsongo xa (3) eka Komiti ya vulanguteri leyi faneleke.

Ku lawuriwa ka vuthu ra vusirheleri

202. (1) Presidente, tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, i Khomandarankulu wa vuthu ra vusirheleri, kutani u fanele ku thola Vulawuri bya Vuthu ra vusirheleri.
- (2) Ku lawuriwa ka vuthu ra vusirheleri swi fanele ku endliwa hi ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri hi ta vusirheleri, ehansi ka vulawuri bya Presidente.

Xiyimo xa vusirheleri bya rixaka

203. (1) Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, a nga ha ba hungwe ra xiyimo xa vusirheleri bya rixaka, kutani u fanele ku tivisa Palamende hi ku hatlisa na hi vuxokoxoko lebyi fanelaka bya –
- (a) swivangelo swo ba hungwe rolero;
- (b) ndhawu yihi na yihi laha vuthu ra vusirheleri ri tirhisiwaka kona; na
- (c) nhlayo ya vanhu lava khumbekaka.
- (2) Loko Palamende yi nga hlengeletanangi loko ku biwa hungwe ra xiyimo xa vusirheleri bya rixaka, Presidente u fanele ku rhamba Palamende eka nhlengeletano yo hlawuleka ku nga si hela masiku ya nkombo ku tivisiwile.
- (3) Xitiviso xa xiyimo xa vusirheleri bya rixaka ku hundzela hi nkarhi handle ka loko ku pfumeleriwa hi Palamende ku nga si hela masiku ya nkombo ku tivisiwile.

Vamatsalana va vusirheleri lava nga riki masocha

204. Matsalana va vusirheleri u fanele ku tumbuluxiwa hi milawu ya tiko leswaku a tirha ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya vusirheleri.

Maphorisa

Mitirho ya maphorisa

205. (1) Mitirho ya maphorisa ya rixaka yi fanele ku vumbiwa no tirha eka swiyenge swa rixaka, swa Swifundzankulu, naswona laha swi lavekaka, eka xiyenge xa mfumo.

- (2) Milawu ya tiko yi fanele ku veke matimba na mitirho ya Mitirho ya maphorisa no tlhela yi endla leswaku Mitirho ya maphorisa yi kota ku tirha timfanelo ta yona hi ku hetiseka, ku karhi ku tekeriwa enhlokweni swilaveko swa Swifundzankulu.
- (3) Swikongomelo swa Mitirho ya maphorisa ku sivela, ku lwa, no endla vulavisisi eka vugevenga, ku hlayisa ku rhula exikarhi ka vanhu, na ku sirhelela no hlayisa vanhu lava tshamaka eRiphabliki kun'we na nhundzu ya vona, na ku tlakusa na ku vonisisa ku landzeleriwa ka nawu.

Vutihlamuleri bya swa tipolitiki

206. (1) Xirho xa Khabinete xi fanele ku va na vutihlamuleri eka ntirho wa maphorisa naswona xi fanele ku veke nawu wa matirhelo wa ntirho wa maphorisa endzhaku ko tsundzuxana na mimfumo ya Swifundzankulu no tekela enhlokweni swilaveko swa Swifundzankulu leswi endliweke hi valawuri va Swifundzankulu.
- (2) Maphorisa ya tiko yai nga ha endla swinyiketo swo hambana swa matirhelo hi ku languta Swifundzankulu swo hambana endzhaku ka ku landza swilaveko swa maphorisa ya Swifundzankulu leswi.
 - (3) Xifundzankulu xin'wana na xin'wana xi na mfanelo –
 - (a) yo veke tihlo eka matikhomelo ya maphorisa;
 - (b) ku va na vulanguteri bya ku tirha hi ku nyawula na vuswikoti bya Mitirho ya Maphorisa, ku katsa na ku amukela swiviko ehenhla ka Mitirho ya Maphorisa;
 - (c) ku aka vuxaka bya kahle exikarhi ka maphorisa na vanhu;
 - (d) ku kambela ku tirhiwa ka maphorisa byo tirheriwa erivaleni; na
 - (e) ku tirhisana na xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya maphorisa hi mayelana na vugevenga na ntirho wa maphorisa na ku tirha maphorisa eka xifundzankulu.
 - (4) Huvonkulu ya xifundzankulu yi na vutihlamuleri bya mitirho ya maphorisa –
 - (a) ku va byi ri na vuswikoti hi Kavanyisa kwaloku;
 - (b) ku va byi rhwexiwile ndzhwalo hi ku landza mfumo wa milawu ya tiko; no
 - (c) averiwa eka byona hi vonele ra maphorisa bya tiko.
 - (5) Ku kota ku endla mitirho leyi vekiweke eka xiyengentsongo (3) xifundzankulu-
 - (a) xi nga ha lavisisa, kumbe ku thola Khomixini ya ndzavisiso, swivilelo swin'wana na swin'wana swo kayivela ka maphorisa kumbe ku khwita eka vuxaka exikarhi ka maphorisa na vanhu van'wana na van'wana; naswona

- (b) xi fanele xi endla swibumabumelo eka xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri eka maphorisa.
- (6) Eku amukeleni ka xivilelo lexi endliweke hi huvonkulu ya xifundzankulu, nhlango lowu tiyimeleke wa maphorisa lowu simekiweke hi mfumo wa milawu ya tiko wu fanele ku lavisisa matirhelo yo biha yo, kumbe xidyoho lexi endliweke hi, xirho xa ntirhelo wa maphorisa eka xifundzankulu xexo.
- (7) Mfumo wa milawu wa tiko wu fanele ku nyika xivumbeko xo simeka, matimba, mitirho na vulawuri bya ntirhelo wa maphorisa ya ka masipala.
- (8) Komiti leyi vumbiweke hi xirho xa Khabinete na swirho swa tiHuvonkulu leti nga na vutihlamuleri bya maphorisa yi fanele yi simekiwa vona vunene bya mahlanganisele ya ntirhelo wa maphorisa na ntirhisano lowunene exikarhi ka swivumbeko swa mfumo.
- (9) Mfumo wa milawu wa Swifundzankulu wu nga ha lava leswaku Khomixinaru wa Swifundzankulu a humelela emahlweni ka wona kumbe eka tikomiti tihl kumbe tihl ta wona ku hlamula swivutiso swin'wana.

Ku lawuriwa ka Mitirho ya Maphorisa

207. (1) Presidente, tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va Khomixinaru wa Rixaka wa Mitirho ya Maphorisa, ku lawula no fambisa Mitirho ya maphorisa.
- (2) Khomixinaru wa Rixaka u fanele ku tirhisa vulawuri na vufambisi ehenhla ka Mitirho ya maphorisa ku ya hi milawu ya matirhelo ya maphorisa ya rixaka na hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya ta maphorisa.
- (3) Khomixinaru wa Rixaka, hi ku va kona ka huvonkulu ya Swifundzankulu u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va Khomixinaru wa xifundzankulu eka xifundzankulu xexo, kambe loko Khomixinaru wa Tiko na huvonkulu ya xifundzankulu swi hluleka ku twanana, swirho swa Khabinete leswi tihlamulelaka eka maphorisa swi fanele ku twananisa mavandla.
- (4) Vakhomixinaru va Swifundzankulu va na vutihlamuleri bya ta maphorisa –
- (a) tanihi laha swi vekikeke hi milawu ya tiko; na
- (b) hi ku lawuriwa hi Khomixinaru wa Rixaka ku tirhisa vulawuri ehenhla ka, no fambisa Mitirho ya maphorisa hi ku landza xiyengentsongo xa (2).

- (5) Khomixinara wa xifundzankulu u fanele ku va kona eka huvo ya milawu ya xifundzankulu lembe na lembe hi mayelana na maphorisa eka xifundzankulu, u fanele a tlhela a rhumela khopi ya xiviko eka Khomixinara wa Tiko.
- (6) Loko Khomixinara wa xifundzankulu a nga ha ri na ku tshembha eka huvo ya xifundzankulu, huvo yeloye yi nga ha vumba mafambiselo yo susa kumbe ku rhurhisa, kumbe ku tshinya Khomixinara yeleyo, hi ku landza Mfumo wa milawu ya Tiko.

Vamatsalana va Maphorisa lava nga riki Maphorisa

208. Xiyenge xa vamatsalana lava nga riki maphorisa va ta maphorisa xi fanele ku simekiwa hi milawu ya tiko leswaku xi tirha ku ya hi swiletelo swa xirho xa Khabinete lexi nga na vutihlamuleri bya ta maphorisa.

Vunhlori

Ku simekiwa na ku lawuriwa ka mitirho ya vuhlori

209. (1) Vutirheli byihi na byihi bya Vuhlorhi, handle ka swiyenge swa vuhlori swa vuthu ra vusirheleri na swa Mitirho ya Maphorisa, byi fanele ku simekiwa hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, naswona ntsena hi ku landza milawu ya tiko.
- (2) Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka u fanele ku thola wansati kumbe wanuna ku va nhloko ya vutirheli byin'wana na byin'wana bya Vuhlori lebyi simekiweke hi ku landza xiyengentsongo xa (1), naswona u fanele kumbe a teka Vutihlamuleri bya xipolitiki bya malawuriwele na ku leteriwa ka byihi na byihi vutirheli byebebyo, kumbe a hlawula xirho xa Khabinete ku teka vutihlamuleri byebebyo.

Matimba, Mitirho na ku Langutela

210. Milawu ya tiko yi fanele ku lawula swikongomelo, matimba na mitirho ya Mitirho ya vuhlori, ku katsa na swiyenge swihi na swihi swa vuhlori swa vuthu ra vusirheleri na swa vutirheli bya maphorisa, naswona yi fanele ku endla makungu ya –
- (a) nkondletelo wa Mitirho ya vuhlori hinkwabyo; na
 - (b) ku xiyaxiya migingiriko ya vutirheli byelebyo hi vanhu lava nga riki swirho swa vutirheli byelebyo, ku nga mukamberi la nga thoriwa hi Presidente tanihi nhloko ya huvonkulu ya rixaka, no pfumeleriwa hi xiboho lexi amukeriweke hi Palamende ya Rixaka hi vhoti leyi seketeleke hi mbirhi-xa-nhurhu kumbe ku tlula xa swirho swa yona.